

ІНТЕГРАЦІЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В СОЦІУМ ЧЕРЕЗ МЕХАНІЗМИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

Фудорова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

В статті проаналізовано проблему інтеграції осіб з обмеженими можливостями в сучасне українське суспільство. Розглянуто шляхи та форми взаємодії соціальних інституцій при розв'язанні цієї проблеми, в частині з допомогою механізмів університетського освіти. Здійснено аналіз співвідношення інтегрованої та інклюзивної вищої освіти; обґрунтовано пріоритетність інклюзивної освіти як такої, що дозволяє досягти повноцінної інтеграції в суспільство.

In this article the problem of integration of persons with disabilities to the modern Ukrainian society has been analyzed. Paths and forms of interaction of social institutions during the solving of this problem were also considered in particular by means of university education. The analysis of correlation of integrated and inclusive higher education was carried out; the priority of inclusive higher education which helped to reach full integration to the society was grounded.

Ключові слова: інвалідність, соціальна реабілітація, соціалізація, інтеграція, інклюзивна освіта, суспільство, університетська освіта.

У сучасному світі усвідомлюється необхідність інтеграції осіб з обмеженими можливостями здоров'я в суспільство шляхом подолання не тільки фізичних, але й символічних бар'єрів у їхньому житті. Доречним буде наступний вислів російської дослідниці О.Ярської-Смірної: «Розвиток системи соціальної підтримки й видання відповідних законів руйнують лише фізичні перешкоди в житті інвалідів» [1, с. 141]. У зв'язку з цим особливою гостротою набуває проблема інтеграції осіб з обмеженими можливостями з різними формами інвалідності у суспільство, що є вищою метою їх соціальної реабілітації. Науковці розглядають соціальну реабілітацію інвалідів як цілісний, динамічний, безперервний процес розвитку особистості, що забезпечується відповідністю між наявним рівнем потреб і рівнем задоволення цих проблем, сприяє активній участі людини-інваліда в життєдіяльності суспільства [2].

Структура соціальної реабілітації є предметом дискусії. Так, Л.П. Храпилина [3, с. 19] пропонує виділяти медичні заходи реабілітації та професійну реабілітацію. На думку А.І.Осадчих, інвалідність виступає як проблема діяльності людини в умовах обмеженої свободи вибору та включає в себе такі аспекти як: правовий; соціальний; психологічний; освітній. За Молчаном О.І., метою «соціальної реабілітації» є: а) раціональне працевлаштування; б) відновлення або компенсація втрачених функцій організму; в) адаптація до навколишнього середовища; г) адаптація психологічна; д) відновлення особистісного та соціального статусу; е) виховання та розвиток особистості; є) відновлення здоров'я та працездатності; ж) інтеграція в суспільство.

Питання впливу соціокультурного оточення на психосоціальну ізоляцію інвалідів розглядаються у працях П.Сорокіна, Е.Дюркгейма, М.Хальбвака, К.Цицермана. Нові підходи до соціальної роботи з особами, які мають інвалідність, досліджуються у працях американських і англійських авторів: М.Селіман, Р.Дарлінг (соціальна робота з сім'єю); Л.Шульман (розробка методів взаємного); Т.Гейбл, М.Гейбл (спілкування); Дж. Джонс, П.Свіфт (соціальна робота з людьми, в яких порушено здібності до навчання); Дж. Треседер (організація реабілітаційної служби для людей з порушенням зору) та ін. Дослідження свідчать, що в жорстких умовах конкуренції виживає тільки підготовлений, компетентний, впевнений в собі суб'єкт нових економічних відносин. Отже, саме якісна освіта може виступати основним каналом успішної соціальної інтеграції та фактором самореалізації. Численні соціологічні дослідження свідчать про те, що вища освіта входить в десятку цінностей, найбільш важливих для молоді. Для осіб з функціональними обмеженнями здоров'я отримання вищої освіти, престижної спеціальності, гідно оплачуваної праці (чому сприяє вища освіта) є чи не єдиною можливістю подолати стан відчуження, соціальної ексклюзії, в якому вони опинилися за об'єктивних умов, пов'язаних зі станом здоров'я [4]. Тим більше, як зазначають науковці, «збільшення цінності університетської освіти і знань, перетворення їх із не обов'язкового елемента соціально-економічного життя суспільства в його базову складову – важлива тенденція сучасності» [5] для всіх членів суспільства, в тому числі для осіб з особливими потребами.

Метою даної статті є з'ясування механізму інтеграції осіб з особливими потребами у суспільство засобами університетської освіти. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: визначити стан дослідження проблеми інтеграції інвалідів у суспільство в соціологічній теорії; обґрунтувати необхідність та доцільність соціальної інтеграції інвалідів засобами університетської освіти.

Термін «інтеграція» означає «поєднання в ціле будь-яких частин» [6, с. 137]. Поняття інтеграція трактується також як «...внутрішньо груповий процес – створення внутрішньої єдності, згуртованості, що проявляється в ідентифікації колективної об'єктивності в накладанні та прийнятті відповідальності за успіхи і невдачі в спільній діяльності» [7, с. 194]. За своїм змістом інтеграція є процесом соціального становлення особистості і дає змогу в подальшому соціалізуватися і самоствердитися. В структурі соціалізації особистості Файнбург З.І. виділяв, перш за все, елементи, в здійсненні яких переважає цілеспрямованість, визначена, відносно висока ступінь планомірності. В якості таких елементів цей автор одним із перших розглядав процес виховання та навчання в будь-якому віці [8, с. 3-4].

Розуміючи недостатню обґрунтованість періодизації процесу соціального становлення людини на підставі вікових змін індивіда, ряд авторів намагається знайти та обґрунтувати інші критерії. Так, Л.О.Антіпов здійснює періодизацію даного процесу в залежності від того, який із соціальних інститутів є в той чи інший момент формування особистості домінуючим – соціалізація школяра, студента і т.п. [9]. Слід зазначити, що спроба роз'єднати в часі процес входження людини в соціальну структуру, в систему міжособистісних відносин, з одного боку, це процес внутрішнього збагачення, і розвитку та самоствердження особистості – з другого, здається недостатньо обґрунтованим. Всі ці процеси проходять більш чи менш одночасно, бо між собою вони не є окремо існуючими один від одного явищами, а лише є різними боками одного й того ж процесу – соціалізації особистості. Адже соціалізація (як первинна, так і вторинна) покликана забезпечити постійне особистісне зростання.

Інтеграцію ж можна вважати успішною, якщо індивід освоює необхідні соціальні ролі, засвоює схвалювані даним суспільством, соціальною спільністю цінності, соціальні норми, стереотипи поведінки. Але це зовсім не означає, що вона відбувається як поступальна хода вгору. Це складний, суперечливий, динамічний процес, який особливо у осіб з обмеженими фізичними можливостями супроводжується кризами. Людина не завжди може впоратися з кризою інтеграції і подальший розвиток її особистості може піти не по висхідній. А як відомо, життєвий шлях людини з обмеженнями супроводжується подоланням багатьох криз інтеграції, які виступають як кризи особистісного зростання, незадоволеності своїм соціальним або особистим статусом. Виявляється недосяжність бажаної ідентичності, непосильність бути таким, якого вимагає суспільство або очікує соціальна група. Недосяжна планка Я-ідентичності інвалідів може породити глибоке розчарування, конфлікт з суспільством, соціальною групою, з самим собою. Відносини особи з обмеженими можливостями і суспільства наразі все ще не відрегульовані. Нерідко функції і ролі, які реально виконує індивід в суспільстві, не співпадають. Інвалід не знаходиться в гармонії зі своєю реальною функцією, яка йому нав'язана примусово [10].

Тільки за умови зміни соціального статусу особи з особливими потребами, активного залучення до суспільного життя можлива повноцінна інтеграція даної соціальної групи у соціум. Одним із можливих механізмів активної інтеграції осіб з обмеженими функціональними можливостями у сучасне суспільство є отримання ними університетської освіти. Університетська освіта в Україні реформується для того, щоб стати доступною, а підготовлені фахівці – конкурентоспроможними на ринку праці та адаптованими до нових умов соціуму. Цьому сприяють процеси демократизації освітнього простору, багатоукладність і варіативність освіти, її регіоналізація і прагнення відповідати європейським стандартам, зокрема, завдяки приєднанню до Болонського процесу [5]. У зв'язку з цим, наступним кроком у аналізі даної проблеми, необхідним є розуміння такого факту: якщо ефективність соціального включення в значній мірі залежить від готовності індивідів та малих груп, то ефективність соціальної інтеграції забезпечується готовністю суспільних інститутів. Інтеграція орієнтована на забезпечення солідарності, єдності, що представляє собою вбудовування в макроструктуру суспільства. При цьому соціальний статус нетиповості співвідноситься в горизонтальній соціальній структурі зі статусом нормальності. Як зазначає російська дослідниця Черняєва Т.І., будь-яка людина (а не тільки нормальна) є цінністю. Соціум створює умови, за яких індивідуальні здібності можуть максимально розвиватися та проявлятися [11].

Аналізуючи вищезазначене, зрозуміло, що на сучасному етапі у сфері української вищої освіти соціалізація студентів з обмеженими можливостями є актуальною проблемою. Це питання вивчали вчені А.Й. Капська, Л.І. Міщик, С.Я.Харченко, П.В. Плотніков, М.Б. Євтух, О.В. Глушман, С.Ю. Шашенко, О.Г. Карпенко, С. Савченко, Г.Лактіонова, В.Ф. Щеклодкін. Ґрунтовно питанням отримання університетської освіти інвалідами займається група саратовських вчених – Белозерова Є.В. Зайцев Д.В., Карпова Г.Г., Наберушкіна Е.К., Романов П.В., Чернецька А.А. Ярьська –Смірнова Є.Р. Як зазначає Л.І. Міщик, «незважаючи на всі законодавчі акти, права людей з інвалідністю ще далекі від повної реалізації, особливо в тій частині, що стосується їх повноцінної участі в соціальному житті». Особливо важливим є те, що це «стосується отримання інвалідами якісної університетської освіти. На перешкоді людям-інвалідам стає багато обмежень. Інвалідність, як показують дослідження, супроводжується обмеженнями всього життєвого простору і можливостей цих людей» [12, с. 132].

У кожного студента з інвалідністю є свої особливості і функціональні обмеження, які ускладнюють процеси навчання в інтегрованому середовищі. Болонська система покликана зрівняти у правах і можливостях випускників усіх європейських вузів, розширити можливості для їхнього

працевлаштування [13]. Необхідно підкреслити, що існують міжнародні положення стосовно навчання студентів з особливими потребами, де підкреслюється надання їм рівних прав, умов і можливостей. Зокрема, прийнята Конвенція про права та переваги інвалідів в освіті на всіх її рівнях. За основною концепцією цієї Конвенції перевага надається інклюзивній освіті [14]. (Україна підписала та ратифікувала Конвенцію у вересні 2008р.).

Так, за даними Міністерства освіти і науки України, які представлені в Державній доповіді «Про становище інвалідів та основи державної політики щодо розв'язання проблем громадян з особливими потребами», чисельність інвалідів в Україні, які навчаються у ВНЗ III-IV рівня акредитації, поступово збільшується: з 930 студентів в 1994 році, 1167 – в 1997 році, 2108 – в 2000 році, 2522 – в 2001 році до більш ніж 3500 – в 2004 році, приблизно 9 тис. осіб – в 2006 році, в 2008 – кількість збільшилася ще на 1300 осіб [3]. Зрозуміло, що кількість студентів-інвалідів не підтверджує факту якісного навчального процесу, який залежить від багатьох факторів, які ми розглянемо далі. Адже саме якісна університетська освіта інвалідів є запорукою подальшого вдалого працевлаштування, та, як наслідок, успішної інтеграції у соціум осіб з обмеженими можливостями. Таким чином, в сучасних умовах доступ до якісної університетської освіти є одним з найважливіших соціальних ресурсів, що забезпечує гідний соціальний старт, розвиток та повноцінне існування інвалідів, подальше вдале працевлаштування [15, с. 77]. Для забезпечення рівного доступу людей з інвалідністю до університетської освіти необхідно впроваджувати у навчально-виховний процес спеціальні методи, педагогічні технології, адаптивні технічні засоби. Суттєвими компонентами співробітництва у процесі навчання є позитивна взаємозалежність; особистісна взаємодія, що стимулює діяльність; індивідуальна і групова підзвітність; навички міжособистісного спілкування і спілкування в невеликих групах; обробка даних про роботу групи [4].

На сьогоднішній день сформувалося три основних напрямки діяльності вузів по забезпеченню навчання осіб з особливими потребами: 1) спеціальні відділення в вузах; 2) спеціалізовані вузи для інвалідів; 3) центри підготовки для інвалідів для вступу в вуз. Існуючі спеціальні вузи для осіб з особливими потребами, з одного боку, є елементом соціального захисту інвалідів та надають їм можливість одночасного лікування та освіти. З іншого боку, спеціальна освіта сприяє відтворенню соціальної структури, в якій особи з інвалідністю займають маргінальні статусні позиції [16]. В результаті подібної депривації шанси осіб з інвалідністю на отримання університетської освіти, працевлаштування, повноцінну соціальну інтеграцію, є обмеженими. На нашу думку ці фактори породжують тільки одне - соціальну ізоляцію. Тому, одним із шляхів інтеграції осіб з обмеженими функціональними можливостями в суспільство повинна стати саме інклюзивна вища освіта – система освітніх послуг в умовах «звичайного» вузу, що базується на принципі забезпечення права осіб з інвалідністю на вищу освіту навчатися за місцем проживання в звичайному вузі, який є пристосованим до потреб особливих студентів [17, с. 102].

У сучасній Україні залишаються не достатньо вивченими питання, які пов'язані з можливістю отримання університетської освіти особами з інвалідністю. Відсутній аналіз доступності вищої освіти для інвалідів (мається на увазі як архітектурного, так і інформаційного та соціального характеру). Бракує чіткої політики в роботі з абітурієнтами-інвалідами. А всі перелічені недоліки, безумовно, гальмують (якщо зовсім не зупиняють) інтеграцію інвалідів у соціум. Вирішення цих та інших проблем закладено в декількох площинах:

по-перше, архітектурні та просторові особливості вузу (організація спеціалізованого житла, в тому числі), які обумовлюють вирішення проблем інвалідів, пов'язаних з їх фізичними недоліками;

по-друге, створення інклюзивного простору в умовах вищої школи можливо, наприклад, в рамках співробітництва із спілками людей з інвалідністю, які використовують концепцію незалежного життя [18, с. 199];

по-третьє, проведення просвітницької роботи зі «здоровими» студентами;

по-четверте, розповсюдження ідей інклюзивної освіти на всіх її рівнях через роботу з батьками дітей-інвалідів, які мають намір отримати вищу освіту;

по-п'яте, організація добровільницької студентської діяльності, яка обумовлена такою ідеєю: «завжди є поруч люди, які потребують допомоги»;

по-шосте, система педагогічної підтримки в процесі навчання в вузі, яка повинна бути на високому рівні [19, с. 87].

Не можна залишити без уваги і таку сучасну освітню технологію (яка є особливо важливою в університетському просторі), як Інтернет. Інтернет-комунікації виступають одним із способів соціокультурної реабілітації, що дозволяє інвалідам включатися до багатьох сфер життєдіяльності разом зі здоровими студентами.

На думку Дікової-Фаворської О.М., найбільш продуктивний підхід до виховання особистості осіб з обмеженими можливостями в межах університету – це створення середовища творчого буття, де студент має можливість випробувати себе не тільки як виконавця, але перш за все як генератора ідей. Це передбачає достатній рівень самоосвіти та саморозвитку. Студент із самого початку навчання розуміє, що

для досягнення успіху він має бути кращим, більш ініціативним, креативним. Така позиція дає відчутні результати. Студенти з особливими потребами не відчують себе не такими, як усі, їх не принижують жалістю, не обмежують у видах діяльності. Вони беруть участь і перемагають в університетських олімпіадах, проводять наукові розвідки і публікують їх результати в наукових збірниках тощо [4].

Аналізуючи питання доступності вищої освіти (зокрема інклюзивної) для інвалідів в Україні, ми зрозуміли, що воно представляє собою гостру соціальну проблему. Розширення доступності вищої освіти інвалідів, інтеграція їх в освітнє середовище ускладнюється рядом факторів, що мають різний масштаб і характер. Так, у сфері державної політики по відношенню до інвалідів можна відмітити: недостатню розробленість нормативно-правової бази щодо вищої освіти; недостатній рівень інформаційного забезпечення; незабезпеченість безбар'єрного архітектурного середовища; недостатній рівень виробництва засобів технічної компенсації обмежених можливостей, спеціального обладнання; відсутність дієвої політики трудової зайнятості інвалідів (що є наступним щаблем на шляху до інтеграції після отримання університетської освіти); не сформованість системи підготовки спеціалізованих кадрів викладачів та співробітників. Крім того, ускладнюють процес інтеграції інвалідів у соціум такі соціальні фактори: 1) тяжке матеріально-фінансове становище більшості інвалідів та їх сімей; складні побутові умови, недостатнє забезпечення теле-відео-аудіоапаратурою, комп'ютерами; 2) недостатній рівень медичного обслуговування; недоліки суспільної свідомості та культури по відношенню до осіб з особливими потребами, в тому числі їх освіти; 3) нерозвинутість політики благодійності та спонсорства на користь інвалідів; 4) недостатня консолідація інвалідів з метою відстоювання своїх прав (в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин).

Велика кількість бар'єрів існує і в самій сфері університетської освіти України: недостатній рівень якості середньої освіти інвалідів і у зв'язку з цим проблеми із вступом у вуз; під час навчання – проблеми зі здоров'ям і, як наслідок, проблеми із пропусками занять; проблеми сумісництва навчання та медичної реабілітації; відсутність відповідних зручностей у вузі (кімнат відпочинку, спеціальних гігієнічних кімнат); проблеми забезпечення навчальною та методичною літературою; недостатність інформаційних технологій, тощо. Враховуючи всі перераховані перешкоди, потреба в отриманні вищої освіти для більшості осіб з інвалідністю залишається нереалізованою, та, як наслідок, отримати бажану професію інваліду важко без зовнішньої підтримки.

Висновки. У статті розглянуто далеко не всі проблеми, з якими можуть стикатися інваліди України на шляху інтеграції в соціум через отримання університетської освіти. Вирішення цього питання необхідно розглядати у двох різних площинах: по-перше, навчання особи з інвалідністю у спеціалізованому вузі, що на нашу думку, тільки гальмує процес інтеграції; по-друге, навчання особи з особливими потребами у звичайному вузі (на принципах інклюзії). Але, як було з'ясовано, сучасна інклюзивна університетська освіта інвалідів стикається з великою кількістю невирішених проблем, що, в свою чергу, також гальмує інтеграцію інвалідів у соціум.

Україна тільки починає свій шлях до надання якісної університетської освіти особам з обмеженими можливостями на принципах інклюзії у руслі Болонського процесу.

Література:

1. Романов П.В., Ярская – Смирнова Е.Р. Политика инвалидности: Социальное гражданство инвалидов в современной России. – Саратов: Изд-во «Научная книга», 2006.– 260 с.
2. Иванова И.Б. Проблемы социально-психологической адаптации инвалидов // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інтеграція аномальної людини в сучасній системі соціальних відносин». – К., 1994. – С. 32-34.
3. Жулина Е.В., Кудрявцев В.А. Основы социальной реабилитации и профориентации: учебное пособие. / Е.В.Жулина, В.А. Кудрявцев. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – С. 17-21.
4. Дікова-Фаворська О.М. Креативний метод освіти осіб з обмеженими функціональними обмеженнями здоров'я // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т.Х. Вип. 116. «Соціологія державного управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – 324 с.- Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sspsvu/2009_116.pdf.
5. Хижняк Л.М. Проблемні поля на ринку праці і ринку освітніх послуг: оптимізація управління // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т.Х. Вип. 116. «Соціологія державного управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – С. 356-361.
6. Момов В. Человек, мораль, воспитание: теоретико-методологические проблемы. – М.: Прогресс, - 1975. – 163 с.
7. Словарь практического психолога / сост. С.Ю.Головин. – Минск. – Харвест, 1997. – 800 с.
8. Файнбург З.И. К вопросу о планомерном управлении процессом социализации личности // Проблемы социального планирования. – Пермь, 1974. - №157. – С. 3-16.
9. Антипов Л.А. Некоторые проблемы социализации личности // Социальные проблемы народного образования: Труды Уфим. авиац. ин-та, 1994. – Вып.80. – С. 97-108.
10. Бурова Г.В. Соціальна інтеграція молоді з функціональними обмеженнями. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vmsu/2007-02/07bgviii.htm.
11. Черняева Т.И. Социальная реабилитация «нетипичных» детей. (Зарубежный и российский опыт). – Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2005-6/chernyaeva_soc_rehabi.pdf.
12. Міщик Л.І. Інтеграція студентів різної інвалідності в освіту // Вісник Запорізького національного університету. – 2007. – №1. – С. 131-136.

13. Болонський процес у фактах і документах [Електронний ресурс] / Упорядники М.Ф.Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин – Київ – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім.В.Гнатюка, 2006. – 52 с. – Режим доступу: www.tspu.edu.ua.
14. Всеукраїнське громадське соціально-політичне об'єднання «Національна асамблея інвалідів України» / Конвенція ООН про права інвалідів. – Режим доступу: http://naiu.org.ua/index.php?Itemid=130&id=54&option=com_content&task=blogcategory.
15. Ярская-Смирнова Е.Р., Наберушкина Э.К. Социальная работа с инвалидами. – СПб.: Питер, 2004. – 316 с.
16. О.И.Ферапонтова. Социальные аспекты инклюзивного образования детей-инвалидов / Вестник СамГУ. - 2007. - №1(51). – Режим доступу: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/2007web1/pedi/200710503.pdf>.
17. Створення ресурсних центрів. Посібник для осіб з особливими освітніми потребами. – К.: ФО-П Придатченко, 2007. – 216 с.
18. К независимой жизни. Книга для людей с инвалидностью, организация и специалистов, работающих в области проблем инвалидности. – М.: РООИ «Перспектива», 2001. – 278 с.
19. Социально-педагогическая интеграция. Первые шаги: толерантность – объединяем усилия. – М.: Теревинф, 2004. – 140 с.